

Хазратова Нігора. Організація простору шкільного класу як вимір гуманності культури

Сучасному світові притаманна суперечність між потребою людини в особистій приватності і тенденціями глобалізації та уніфікації. Останні передбачають залучення людини до публічного простору, масовізацію різних сфер її життя. Це є особливість багатьох сучасних культур. Дихотомія «приватність – публічність», що завжди була притаманна щільно населеним мегаполісам, з плином часу тільки загострюється.

Урбаністична реальність зумовлює вимушено «близькі» контакти у переповненому громадському транспорті, чергах, перенаселених багатоквартирних будинках тощо. Ефект публічності створюється і віртуальним середовищем: завдяки інтернет-мережам особистість навіть у власній оселі непомітно втягується у широкий простір контактів з іншими людьми.

Регулярне порушення приватності особи спричинює фрустрації, наслідки яких можуть бути деструктивними як для особистості, так і для суспільства. Адже потреба особистості в приватності є однією з базових і передбачає прагнення усамітнення (закритості від інших) з метою відновлення власної еґо-ідентичності та еґо-ресурсів.

Цей дисбаланс між публічністю і приватністю, зумовлений тенденціями глобалізації, не іде на користь особистості. Він створює деприваційні, фрустраційні умови для її формування і самореалізації, обмежує її користування власними еґо-ресурсами. Тому будь-яка глобалізаційна культура, якій притаманна уніфікація людей і масовізація, є по суті негуманною. Рівень гуманності культури зазвичай позначається на можливостях особистості реалізувати свою приватність у конкретній просторовій поведінці.

Особливо це помітно в сфері освіти, зокрема, в школі.

Тут проходить значна частина життя дитини; школа становить собою простір навчання, виховання і соціалізації дитини. Характеристики організації цього простору є важливими умовами формування її особистості. Оскільки базовою одиницею такого простору є шкільний клас, саме його характеристики найбільше впливають на неї: або стимулюють її розвиток, або створюють депривації чи інверсії цього розвитку. Відповідно, організація простору в шкільному класі мала б втілювати оптимальний баланс приватності і публічності. На нашу думку, ця проблема є однією з найгостріших в українських школах (особливо у початкових класах); крім того, вона недостатньо усвідомлюється керівництвом сфери освіти, тому бракує навіть спроб її розв'язання.

Отже, проаналізуємо спочатку феномен приватності, потребу в приватності як важливу потребу особистості, а також характеристики середовища (простору), які дають можливість або унеможливають її реалізацію, а потім розглянемо параметри середовища шкільного класу пересічної української школи з погляду можливості реалізації приватності.

У науці вивченню феномена приватності приділялося чимало уваги (І.Альтман, А.Вестін, Ю.Габермас, Е.Гіденс, І.Гофман, Г.Грінченко, Л.Гудкова, Б.Дубина, Л.Йонин, О.Кісь, О.Мещеркіна, Р. Пайпс, Ю.Сорока, Р.Фрумкіна, А.Шюц []). Втім, приватність, будучи за своєю природою психологічним феноменом, здебільшого вивчалася у контексті філософських, соціологічних, юридичних наук.

У сучасній західній психології розвинувся і став авторитетним підхід до розуміння особистості і особи, внутрішньо-сімейної взаємодії, міжособистих патологій і девіацій, центральним поняттям якого є приватність. Спираючися, з одного боку, на психологію середовища, а з іншого – на психологію спілкування (зокрема проксеміку), психологія приватності поступово стала застосовуватись в контексті ефективного розв'язання багатьох проблем психології особистості і розвитку.

Приватність – це міждисциплінарне поняття, яке спочатку позначало право на особисту власність (з поваги до

якої починається повага до особи). Пізніше приватність стала включати також «особисту справу», «приватне життя», досвід сепарації від фізичного і соціального середовища, особистий контроль над обставинами власного життя.

Одне з перших і найбільш детальних визначень приватності було запропоноване І. Альтманом: приватність (privacy) – це центральний регуляторний процес, через посередництво якого особа чи група робить себе більш чи менш відкритою і доступною для інших; це вибірковий контроль доступності людського «Я», синтез прагнення бути в контакті і поза контактом з іншими; це процес встановлення міжособових кордонів, який, подібно клітковій мембрані, відкриває чи закриває суб'єкта для спілкування [9]. Дещо інакше приватність можна описати як діалектичний процес пошуку взаємодії і її обмеження (restriction), встановлення балансу між відкритістю і закритістю.

Як І. Альтман, так і його послідовники вважали, що до функцій приватності відносяться: 1) встановлення особистісної автономії; 2) самовизначення і підтримання особистісної ідентичності; 3) емоційне розслаблення; 4) регулювання контактів зі соціальним світом. Таким чином, загальне призначення приватності полягає у саморегуляції особистості, зміцненні її психічного здоров'я і психологічного благополуччя (що неможливо без селекції контактів за її власним вибором).

Та приватність важлива не лише для спілкування. Вона становить собою спосіб творити і захищати Self – таким чином, приватність необхідна для збереження автономії. Основна теза праці М. Вольфе полягає в тому, що якість і форма приватності, що переживається особою, визначає якість її життя у всіх проявах. Все це створює підстави розглядати приватність як один з головних механізмів розвитку особистості, як прояв авторства людини в послідовно здійснюваних нею виборах.

Приватність як прояв вільного вибору завжди характеризується двома аспектами: бажаним (desired) і досягнутим (achived). Бажана приватність – це суб'єктивно

оцінюваний стан ідеального рівня взаємодії, тоді як досягнута (наявна) – актуальний рівень контактів. Оптимальною є ситуація, коли обидва ці аспекти співпадають; усі інші ситуації переживаються як дискомфортні. Тому приватність може розглядатися як прагнення до бажаного перетворення середовища, специфічна просторова активність суб'єкта. Вона виявляється, як зазначав І. Альтман, у створенні:

- *дистанції* (підтримання у ході спілкування певної, відносно стабільної, відстані між собою та іншою людиною) і особового простору (тривимірної просторової сфери довкола тіла людини («invisible bubble»);
- *персоналізації середовища* – включення деякого місця чи об'єкта у сферу власного «Я», експонування з його допомогою себе іншим;
- *контролю* і управління з боку людини, у тому числі і дистанційних, здійснювані щодо певних місця або території. В цьому виявляє себе інстинкт територіальності.

Цей інстинкт, притаманний в тій чи іншій формі усім живим істотам, передбачає прагнення займати і контролювати певний простір (територію), необхідний для життя. Отже, це біосоціальне та біопсихічне утворення. Його важливість виявляє себе, зокрема, в тому, як затято тварини одного біологічного виду б'ються за територію (людям також властиві війни за територію, конфлікти за нерухомість). Зігнорувати цей інстинкт неможливо, не порушивши психічного здоров'я людини. Обставини життя у сучасних мегаполісах, а саме життя в умовах натовпів – переповненого транспорту, черг, автомобільних заторів – спричиняють стрес, фрустрацію і руйнацію здоров'я.

Скупченість людей на концертах, у шкільних класах, у транспорті, ліфті призводить до неминучого вторгнення людей в інтимні зони одне одного, що, загалом, спричиняє стрес. Культура мінімізує цей стрес, впроваджуючи неписані правила поведінки в умовах скупченості людей. Ці правила спрямовані на символічне утримання приватності в ситуації суб'єктивно нестерпної публічності. Це, зокрема:

- ні з ким не розмовляти, навіть зі знайомими;
- не дивитися впритул на інших (у ліфті – дивитися тільки на покажчик поверхів над головою);
- бути незворушним - жодного прояву емоцій;
- якщо особа має в руках книгу чи часопис, вона має бути занурена в читання;
- чим тісніше в транспорті, тим стриманішими повинні бути рухи.

Ще один вимір приватності – це переживання власності, тобто належності собі території і предметів, права розпоряджатися ними на власний розсуд. Фрустрація потреби у власності спричинює зменшення почуття власної гідності, приниження, нівелює віру у власну цінність. Досить характерно ця фрустрація виявляє себе в ситуації, коли під сумнів постає власність на такий найприродніший об'єкт власності, як життєвий час особи або її тіло.

При дуже високій щільності наповнення транспорту деформуються особисті речі і тіла пасажирів. Особистість, рятуючися від стресу, “стискає” свій внутрішній простір настільки, що він стає меншим, ніж межі її власного фізичного тіла. Виникає щось на зразок відчуження від власного тіла, вимушеного відсторонення від нього. Психологічна адаптація до подібних ситуацій, підвищення толерантності до вторгнення до інтимної зони можуть виступати передумовою суб'єктивної, психологічної згоди особи на різного роду приниження та утиски.

Гіпертрофія публічності полягає також у заповненні аудіопростору в громадських місцях і в транспорті. Позбавлена власності на аудіопростір, особа не може вибирати, яку аудіопродукцію слухати (в супермаркеті лунає реклама, у транспорті – радіо, у кав'ярнях – естрадні пісні тощо). Тиша, необхідна для занурення в себе, є в принципі недоступною. Людина знову-ж-таки насильно “витагується” з простору приватності в простір публічності – оскільки змушена співвідноситися протягом певного часу зі змістом аудіотрансляції.

Центральна думка західної психології розвитку зводиться до того, що кожна дитина, для того, щоб вирости в успішну дорослу людину, має в ході свого дорослішання

користуватися широкою автономією, стійким переживанням власної компетентності і впевненістю у підтримці оточуючих. Для цього їй потреба в приватності має бути задоволена у великій мірі. Власне, приватність у дорослому віці забезпечується тим, що дитина першопочатково отримує її від дорослих «авансом» і виростає зі звичкою її поважати.

Аналізуючи особливості організації простору в шкільному класі, необхідно розглянути насамперед розподіл території, можливості реалізації приватності (як усамітнення і як власності), а також аудіопростір і деякі важливі характеристики середовища (розташування предметів, оформлення стін тощо). Після цього розглянемо психологічні наслідки дії згаданих вище чинників в контексті обговорення результатів емпіричного дослідження. На нашу думку, доцільно зупинитися на аналізі просторово-психологічних особливостей класу у початковій школі. Це зумовлено тим, що діти перебувають в одному класі постійно, на відміну від середньої і старшої школи, де учні змінюють місце перебування на кожному уроці. Тому організація простору шкільного класу найбільше впливає на дітей саме в молодшій школі.

Територіально типовий шкільний клас початкового навчання у загальноосвітній (не малокомплектній) школі становить собою приміщення від 20 до 30 квадратних метрів, де знаходиться 28-38 дітей. В кожному класі є спеціально відведене місце для вчительського стола, простір біля дошки, а також гардероб. Таким чином, на кожную дитину найчастіше припадає менше 0,5-1 квадратного метра.

Цей об'єктивний факт тягне за собою досить складні психологічні наслідки. Перебування в умовах скученості неминуче означає занурення дітей (хай воно не усвідомлюється ними) в ситуацію жорсткої конкуренції і латентної війни, а також агресивності й тривоги як невід'ємного психологічного тла усіх стосунків.

Як було вказано вище, територіальний інстинкт спрацьовує так, що коли території бракує, людина вимушено здійснює експансію. Брак території сам по собі спричинює емоційне напруження, готовність до відсічі. Вияви

стану збудження, роздратування мінімізовані під час уроків вимогою дисципліни з боку вчительки. Індивідуальний простір учня обмежений на цей час маленькою партою; вимоги передбачають його незворушність, відсутність «зайвих» рухів протягом заняття. Але парадокс полягає в тому, що від молодшого школяра вимагають наявності багатьох речей для унаочнення навчання. Він розкладає або перекладає їх, мимоволі турбуючи сусідів, займаючи їхню територію.

Сам задум шкільного навчання полягає в тому, щоб діти засвоювали певні дії разом, наслідуючи одне одного, ідентифікуючись з групою. Групова динаміка мала б допомагати навчанню. Але в переповненому класі вона спрацьовує по-іншому: група легко розпадається, ділиться на мікрогрупи, виникає хаос. За таких умов складно сконцентрувати і втримати увагу. Прихована і мимовільна експансія здійснюється весь час, спричинюючи напруження і її розрядку в агресивній поведінці. У такому разі сконцентрувати увагу вчителю нерідко допомагають прийоми, спрямовані на масовізацію групи – перетворенню групи на масу. Це передусім пов'язано з активізацією емоційної, а не раціональної сфери (наприклад, залякування як емоційне тло заучування матеріалу). Оскільки у зазначеній ситуації це виглядає ефективним, то нерідко застосовується вчителями. Отже, при депривації інстинкту територіальності ситуація закономірно змушує і учнів, і вчителя до вибору доволі негуманної позиції.

Якщо на уроках дія інстинкту територіальності стримується, викликаючи внутрішнє напруження, то під час перерв воно виривається назовні. Поширена модель поведінки багатьох дітей на перерві передбачає передусім рухову активність: галасування, бігання, стрибання, штовхання, активне застосування наявних предметів тощо. Але тут є не тільки рух як компенсація вимушеної скучності та нерухомості під час заняття, а і територіальна експансія. Навіть вчителю не завжди легко встояти на ногах, коли у молодших школярів перерва. Дитина прагне зайняти якнайбільше території, і не тільки фізично, а і аудіально.

Ця цілком закономірна поведінка не дає, на нашу дум-

ку, жодної справжньої компенсації територіальної депривації. Навпаки, ця нестримна рухова експансія розхитує психічну і нервову стабільність (перебування в закритому приміщенні, де вищать, штовхаються, бігають, збивають одне одного з ніг). Водночас за таких умов неминуче відбувається примітивізація поведінки: більша дитина утискає меншу, слабші потерпають від сильніших. Отже, на цій території культура не протистоїть «закону джунглів», і гуманність не торжествує.

Приватність і можливості її реалізації в шкільному класі можна розглянути і як усамітнення, і як власність на фізичні об'єкти.

Типовий шкільний клас початкового навчання – це зона тотальної публічності. У ньому відсутні можливості усамітнення, навіть символічного чи сурогатного. Немає жодних ніш або ширм, де можна було б хоча на певний час сховатися від колективу. Така ситуація забезпечує неперервність соціального контролю та інтерактивного впливу з боку оточуючих. У такий спосіб блокується відновлення его-ідентичності; особистість уніфікується.

Характерно, що в багатьох школах публічність практикується навіть в таких приміщеннях, де вона конче необхідна – зокрема, в туалетах. У них відсутні двері в кабінках. Отже, дитина весь час перебуває під пресингом соціального контролю.

Приватність як почуття власності (переживання належності собі певних речей, свобода в оперуванні ними) також фрустрована.

З предметів, якими дитина постійно користується в школі, їй не належить нічого, навіть умовно. Досить рідко дитині надається можливість мати власну секцію у загальній шафі; частіше – її прізвище написано над гачком для верхнього одягу, що означає тимчасову належність їй цього гачка. Нечасто дитині надається в умовну власність її парта (стіл зі стільцем); частіше вчителька залишає за собою право пересаджувати учнів за інші парти протягом навчального року.

Ба більше: атака здійснюється на речі, які є беззаперечною власністю дитини і принесені з дому. Під час перерв,

коли здійснюється хаотична рухова експансія і емоційне відреагування на умови перебування в класі, особисті речі – рюкзак, підручники – часто падають на підлогу, захоплюються іншими дітьми, зазнають непоправних пошкоджень. І проблема тут зовсім не в недотриманні охайності, а в переживанні неконтрольованості ситуації і фрустрації почуття власності.

Деякі діти переживають фрустрацію власності на свій життєвий час. Це виявляє себе в небажанні робити щось за зовнішнім примусом, витратити час і зусилля на нецікаві, далекі від їхнього життя речі. Школа виглядає як зазіхання на свободу, на право вільної самореалізації. Це стосується дітей інтелектуально нормальних, здатних до успішного навчання. Їх протест вчителі часто називають лінощами, але тут є принципова помилка: вони насправді переживають фрустрацію своєї потреби у свободі. Просто в нашій культурі цінність дисципліни і підпорядкованості є вищою, ніж цінність особистої автономії, свободи та самореалізації особистості.

Підається експансії навіть такий природний об'єкт власності, як тіло. Особиста дистанція багаторазово порушується, особисті речі зазнають деформації. Нестримні рухи (бігання, штовхання) одних дітей призводять до того, що іншим важко встояти на ногах під час перерв. Звичайно, в таких умовах зростає травматизм.

Усе це означає, що в подібних умовах реалізація почуття власності є дуже складною. Відсутність власності означає відсутність автономії, низьку цінність окремої особи, підвищену залежність від інших, а разом з тим істотний агресивний драйв (оскільки від фрустрації територіальний інстинкт і потреба у власності не зникають, а тільки набувають інвертованих форм). Звичайна скупченість дітей на маленький території призводить до виникнення субкультури з інвертованими цінностями, де окрема особа нічого не значить. Це, звичайно, прямо суперечить ідеалам гуманності.

Доволі характерними є також особливості аудіопростору школи і шкільного класу.

Хотілося би звернути увагу на таку поширену аудіопо-

ведінку, як крик. Він досі зустрічається в поведінці як учнів, так і вчителів, і є помітно репрезентованим в аудіопросторі школи. Йдеться не про підвищення голосу, зумовлене намаганням перекричати галас, а про вияв агресивної вербальної поведінки, спрямованої на конкретну людину або групу.

Крик став одним з поширених способів впливу учителя на учня. Він застосовується, коли необхідно зумовити різку зміну поведінки учня, здійснити концентрований емоційний «наїзд».

Як відомо, будь-який поширений спосіб поведінки в групі або соціумі є не випадковим і має якусь адаптаційну цінність. Якщо вчителька застосовує крик як спосіб впливу, отже, в наявних умовах крик дає змогу досягти значимих цілей.

Крик є прийнятою в нашій культурі агресивною і водночас маніпулятивною поведінкою, що дозволяє концентровано розрядити емоцію гніву. Крик в інтеракції покликаний пригнітити співбесідника, змусити його до підпорядкування; крик означає тільки монолог, кричачий нікого не чує. З іншого боку, крик передбачає викликати певне враження з боку співбесідника і навіть співчуття – ось, мовляв, до яких крайнощів довели людину. Кричачий ніби на певний час набуває права «говорити все, що думає», що буде потім пояснено його емоційним станом і пробачено.

Крик як елемент аудіопростору зумовлює невротизацію особистості, знімає культурну заборону агресивної поведінки як неприйнятної. Крім того, крик також порушує приватність особистості, оскільки становить собою різке вторгнення в її психологічний простір.

Отже, частим недоліком організації простору шкільного класу є брак приватності, значне порушення балансу між приватністю і публічністю, ігнорування інстинкту територіальності. На нашу думку, такі умови формування особистості в ранньому шкільному віці мають значні психологічні наслідки. Особа толерує вторгнення чужих людей у власний особовий простір і готова сама порушувати приватність інших. Це зумовлює особливості поведінки у

громадських місцях: зневагу до приватності інших і примітивізацію стосунків передусім з чужими людьми. Така примітивізація завжди означає декультурацію.

Культура не може заперечувати чи ігнорувати біопсихічних утворень людини, не вимагає їх заперечення. Вочевидь, такі спроби лише зумовлюють витіснення наявних інстинктів у несвідоме, звідки вони ще сильніше впливають на нашу поведінку, збільшуючи її деструктивність. Гуманна культура передбачає розуміння власних інстинктів, їх прийняття і правильне поводження з ними.

На нашу думку, створення умов приватності, «розвантаження» простору шкільних класів шляхом їх поділу, створення альтернативних існуючим (можливо, приватних) шкіл та інших навчальних закладів допомогло б створювати в просторі шкільного класу умови для оптимального формування особистості.

Список джерел:

1. Нартова-Бочавер С.К. Теория приватности как направление зарубежной психологии // Психологический журнал. – №5. – 2007. – С. 28-39.
2. Хейдметс М. Феномен персонализации среды: теоретический анализ // Средовые условия групповой деятельности / Под ред. Х. Миккина. – Таллинн, 1988. С. 7 - 15.
3. Altman I., Wohlwill J. (ed.) Children and Environment. Human behavior and Environment. N.Y. - L., 1978.
4. Altman I. The environment and social behavior. Privacy, personal space, crowding. N.Y., 1975.
5. Burt W.H. Territoriality and home range concepts as applied to mammals // Journ. of Mammalogy, 1943. V. 24. P. 346 - 352.
6. Goffman E. Behavior in public places. N.Y., 1963.

@ Хазратова Нігора. Стаття надійшла 4 березня 2018 р.